

Katarzyna Majbroda

Zredefiniować rzecz : antropologia kulturowa wobec zwrotu ku materialności

---

Tematy z Szewskiej nr 1(17), 7-14

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LOŻA DLA PROWADZĄCEGO TEMAT

ZREDEFINIOWAĆ RZECZ. ANTROPOLOGIA KULTUROWA WOBEĆ ZWROTU KU MATERIALNOŚCI (REDEFINING THE THING. CULTURAL ANTHROPOLOGY IN THE PRESENCE OF THE RETURN TO THE MATERIALITY)

Katarzyna Majbroda | Wrocław

Refleksja wokół rzeczy stanowi jedną z podstawowych praktyk dyskursywnych podejmowanych w ramach nauk humanistycznych i społecznych. Obiekty materialne od wielu dekad stanowią naturalny przedmiot zainteresowań archeologów, historyków, muzealników, historyków sztuki, socjologów, antropologów kulturowych oraz kulturoznawców, którzy osadzają swoje badania na temat człowieka w różnorodnych kontekstach; między innymi w przestrzeni kultury materialnej. Od pewnego czasu namysł nad przedmiotami zmienił swój kierunek i szeroko rozumiana materialność nie stanowi już tylko elementu dopełniającego obrazu ludzkości, ale funkcjonuje jako istotny, samodzielny temat refleksji naukowej¹.

¹» Zob. J. Barański, *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007; J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa (red.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu

Ten swoisty zwrot ku rzeczom obserwowany mniej więcej od lat 80. na Zachodzie, a w Polsce od przełomu XX i XXI wieku, nazywany „myśleniem poprzez rzeczy” (*think through the things*), w interesującej nas dyscyplinie funkcjonuje w ramach nurtu określanego jako antropologia rzeczy². Subdyscyplina ta stanowi przestrzeń, w której podejmowane są badania jakościowe uprzywilejowujące przedmioty jako ważnych nie-ludzkich aktorów społecznych, którzy współzamieszkują z nami jedną, kulturowo-społeczną rzeczywistość, wywierając istotny wpływ na nasze życie, a w rozleglejszej perspektywie, współtworząc jej doświadczalny wymiar. Jak trafnie ujęła to Karen Barad:

Praktyki dyskursywne i fenomeny materialne nie pozostają w stosunku wzajemnej zewnętrżności; to, co materialne i to, co dyskursywne pozostają raczej wzajemnie uwikłane w dynamikę intra-aktywności. [...] Relacja między materialnością i dyskursywnością to relacja wzajemnej implikacji. Żadne z nich nie jest artykułwalne pod nieobecność tego drugiego³.

Przytoczone rozpoznanie podkreśla fakt, iż dyskursywna sfera naszej rzeczywistości również nie jest wolna i niezależna od wpływu materialności; co więcej, oba te czynniki wpływają na dynamikę świata, jego przeobrażenia, ruch i ciągłą zmianę. W tak nakreślonej perspektywie podważona zostaje stabilność podmiotów i obiektów, a granice kategoriale ukazują swoją płynność. W szerszym ujęciu jest to kanwa do debaty na temat konieczności zdefiniowania nie tylko pojemnej kategorii „materialności” jako takiej, ale także fundamentalnych dla ontologii Zachodu dychotomii, takich jak: „natura/kultura”, „naturalne/sztuczne”, „organiczne/nie-organiczne”, „ludzkie/nie-ludzkie”, stanowiących podwalinę dla modernistycznej narracji o stopniowym, wspartym technologią wyzwalaniu się człowieka z więzów przyrody⁴. Jest to także wyraz poszukiwań niedualistycznego słownika nowej humanistyki, który pozwoliłby, również w ramach antropologii kulturowej, na tworzenie opisów uwzględniających założenia zwrotu ontologicznego oraz tzw. ontologii relacyjnej, które burzą umacniane przez przypomniane dychotomie hierarchie, zastępując je sieciami niehierarchicznych relacji, hybrydowych form oraz międzygatkunkowych konstrukcji. Jak przekonuje Rosi Braidotti: „Stawia to pojęcie relacji oraz złożoności w samym centrum epistemicznych i etycznych struktur oraz strategii posthumanistycznego upodmiotowienia”⁵.

Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2008; M. Krajewski, *Sq w życiu rzeczy. Szkice z socjologii przedmiotów*, Warszawa: Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, 2013; P. Oleksy, M. Sikora (red.), *Wileńszczyzna. Przedmioty – opowieści – refleksje*, Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2012; A. Rybus, M.W. Kornobis (red.), *Ludzie w świecie przedmiotów. Przedmioty w świecie ludzi. Antropologia wobec rzeczy*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.

² A. Henare, M. Hoolbrad, S. Wastell (red.), *Thinking Through Things: theorizing artefacts ethnographically*, New York: Routledge, 2007.

³ K. Barad, *Posthumanistyczna performatywność: ku zrozumieniu, jak materia zaczyna mieć znaczenie*, tłum. J. Bednarek, [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 323-362.

⁴ B. Latour, *When Things Strike Back: A Possible Contribution of 'Science Studies' to the Social Studies*, „The British Journal of Sociology” 2000, nr 1, s. 107-123.

⁵ R. Braidotti, *Po człowieku*, tłum. J. Bednarek, A. Kowalczyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2014, s. 318.

Reorientację antropologii społeczno-kulturowej na przedmioty osadza się zwykle w nurcie wspomnianego już „myślenia poprzez rzeczy”, natomiast w szerszym ujęciu warto zobaczyć w diagnozowanym zwrocie dyscypliny przejaw lokowania antropologicznej wyobraźni naukowej, określonych metod i narzędzi badawczych w przestrzeni posthumanistyki, która na kanwie wspomnianej przed chwilą performatywności podkreśla działaniowy, sytuacyjny charakter relacji, które łączą byty ludzkie i nie-ludzkie, zwierzęta, przedmioty, rośliny, byty organiczne i nieorganiczne, słowem elementy składające się na kolektyw w rozumieniu Bruno Latoura, jako czynniki wpływające na ontologię rzeczywistości⁶.

Wracając do argumentacji K. Barad, warto podkreślić korespondujące z naszą refleksją rozpoznanie, według którego człowiek przestaje odgrywać rolę centralnie lokowanego punktu odniesienia dla obiektów nie-ludzkich a granice pomiędzy nim a tym, co wobec niego zewnętrzne ulegają ciągłym przemianom, wahnięciom, procesom destabilizacji, które przeplatają się z momentami konstytuowania się nowych, ale zawsze tymczasowych, form⁷. Performatywna perspektywa badaczki przenosi debatę na temat relacji człowiek–rzecz, i szerzej, to, co nie-ludzkie na teren posthumanistyki, akcentując jej nie-antropocentryczny wymiar, o którym Grażyna Gajewska pisze jako centralnym aspekcie nowej humanistyki wspierającej „intelektualnie działania ochronne różnych gatunków”, postrzegając ją jako „logiczną konsekwencję wcześniejszych badań nad wieloaspektowością form opresyjności, dominacji, kolonizacji prowadzonych w ramach studiów feministycznych i postkolonialnych”⁸.

W takim ujęciu „antropocentryzm to postawa opresyjna względem innych bytów”, ale także forma ograniczająca samego człowieka, który „uporczywie trzymając się przekonania o swej wyjątkowości, zamyka przed sobą możliwość spontanicznego otwarcia na inną wersję siebie samego”⁹. Rozpoznanie to stanowi argument wskazujący na konieczność antropologicznego przemyślenia koncepcji człowieczeństwa jako takiego, a także redefinicji pojęcia „świat”, którego zakres przekracza tradycyjne rozumienie „społeczeństwa”. Człowiek wchodzi bowiem w interakcje nie tylko na poziomie porządku społecznego, ale również na płaszczyźnie porządku naturalnego; dopiero te dwie przestrzenie umożliwiają powstanie podmiotu zdolnego do działania w nieustannych interakcjach z otoczeniem zewnętrznym.

Ewa Domańska pisze z kolei o potrzebie humanistyki nie-antropocentrycznej w kontekście pilnej potrzeby epistemologicznej i metodologicznej:

Analizując rosnące zainteresowanie tym, co ludzkie/nie-ludzkie, organiczne/nie-organiczne, można odnieść wrażenie, że podejmujący te kwestie badacze budują naukę, która może służyć Życiu (wielką literą)

⁶ B. Latour, *Polityka natury: nauki wkraczają do demokracji*, tłum. A. Czarnačka, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009. Na temat koncepcji kolektywu zob. Tenże, *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Arbiszewski, Kraków: Universitas, 2010.

⁷ K. Barad. dz. cyt., s. 306.

⁸ G. Gajewska, *O władzy ludzi nad zwierzętami w kulturze zachodniej – perspektywa posthumanistyczna*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2015, nr 11, s. 222.

⁹ Ibidem.

– a zatem nie tylko interesom naszego gatunku, lecz także ochronie innych form istnienia oraz tworzeniu nowych. Jeżeli tak jest, to można powiedzieć, że jednym z największych wyzwań, przed którym stoją dziś badacze jest de-antropocentryzacja humanistyki. Nie chodzi rzecz jasna o wyrugowanie człowieka z badań, lecz raczej o odejście od humanistycznej wizji człowieka jako miary wszechrzeczy i centrum zainteresowań badawczych i stworzenie projektu humanistyki nie-antropocentrycznej¹⁰.

A zatem takiej, która rezygnuje z uprzywilejowanej pozycji człowieka w dyskursie naukowym, gdyż, jak podkreśla Jolanta Brach-Czaina w *Błonach umysłu*: „mocny podmiot dawnej filozofii w swej sztywności jest za ciasny i w dzisiejszych warunkach za mało pojemny dla możliwości, jakie dostrzegliśmy [. . .], zostaje zdemontowany nie po to, by go unicestwić, lecz powiększyć”¹¹.

Jednocześnie wspomniana optyka odstawia trudności i aporie poznawcze, które wiążą się z jej aplikacją do badań antropologicznych. Bez odpowiedzi pozostają bowiem nadal pytania ontologiczne; trudno rozstrzygnąć, w jaki sposób możliwe jest powstanie reprezentacji rzeczy bez pośrednictwa człowieka, który nadal, w uprzywilejowany sposób, pozostaje dysponentem reguł użycia przedmiotów, a także podmiotem tworzonych wokół nich narracji. Ten atrakcyjny na poziomie teoretycznym nurt badawczy otwiera przestrzeń dyskusji oraz krytyki wymierzonej w jego wyidealizowany, trudny do zrealizowania postulat relokacji człowieka z centrum refleksji nowej humanistyki przy jednoczesnym oddaniu przedmiotom należnej im jako „sprawczym podmiotom” pozycji. Wątpliwości budzi sama kategoria „sprawczości” (*agency*), którą proponowałabym tłumaczyć za Margaret Archer jako kategorię „sprawstwa”¹².

Jej użycie w odniesieniu do przedmiotów wydaje się kłopotliwe i wymaga ponownego przemyślenia kontekstu filozoficznego, który tłumaczyłby zasadność mówienia o „sprawczości rzeczy”. Zagadnienie to zasługuje na osobną refleksję, w tym miejscu poprzestaną zatem na sugestii, iż można by podjąć ten wątek w dyskusji o posthumanistyce, zadając pytanie o zasadność przypisywania rzeczom przynależnej człowiekowi kategorii „sprawstwa” tak, by przekroczyć dotychczasowe rozpoznania, wedle których szansą na odzyskanie rzeczy jako samoistnych, nieantropomorfizowanych podmiotów jest „poszukiwanie [. . .] przedmiotu opornego – opornego wobec języka, przedstawiania, opisania, konceptualizacji”¹³, zwracając uwagę na to, że rzecz jako byt ontologiczny nie posiada zdolności refleksji, a zatem zdolności do ujmowania własnego bytu wraz z jego relacjami ze światem zewnętrznym jako przedmiotu refleksji; pozbawiona jest emocjonalności i intencjonalności działania a tym samym nie funkcjonuje samodzielnie w sferze *praxis*, która mogłaby mieć przewagę nad językowym/tekstowym/piktorialnym, słowem zapośredniczonym przez poznanie ludzkie, tworzeniem się jej reprezentacji.

¹⁰» E. Domańska, *Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3, s. 10-11. Por. M. Bakke, *Nieantropocentryczna tożsamość?*, [w:] A. Gwóźdź, A. Ćwikiel (red.), *Media – ciało – pamięć. O współczesnych tożsamościach kulturowych*, Warszawa: Instytut Adama Mickiewicza, s. 45-57.

¹¹» J. Brach-Czaina, *Błony umysłu*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2003, s. 120.

¹²» Zob. M. Archer, *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban, Kraków: Zakład wydawniczy NOMOS, 2013.

¹³» E. Domańska, dz. cyt., s. 21.

Czasem trudno oprzeć się wrażeniu, że nowa humanistyka, która sięgając po nie-ludzkie aktorów życia kulturowo-społecznego, funkcjonuje jako awangarda, odgradza się od tradycyjnie skrojonej humanistyki murem ekskluzywności; jest to jednak ekskluzja oksymoroniczna, gdyż wspomniany nurt, przecinający obszary różnych dyscyplin naukowych, zamiast wykluczania określonych bytów, także materialnych, jako nieistotnych dla naukowej refleksji, włącza je do swoich rozważań, testując granice tradycyjnie rozumianej naukowości. W tym sensie poszerza się zakres praktyk badawczych podejmowanych w naukach humanistycznych i społecznych, które zainteresowane są nie tyle człowiekiem, ile ontologią rzeczywistości, którą współtworzy.

Jedną ze strategii, która wydobywa z przedmiotu tkwiącą w nim możliwość wpływania zarówno na losy jednostek, jak i większych wspólnot, jest dobrze rozpoznany już nurt biografii rzeczy, który wprawdzie nie radzi sobie z eliminacją pośrednictwa człowieka w tworzeniu narracji wokół przedmiotu, nie rezygnuje jednak z wykorzystywania potencjału narracyjnego, który jako immanentna siła przedmiotu eksponowany jest np. w nurcie biografii rzeczy¹⁴. Wspomniana właściwość rzeczy stanowi istotny element w procesie tzw. pracy biograficznej, rozwijanej na gruncie socjologii biograficznej Fritza Schützego, zakładającej, że do stawania się „ja” konieczne są narracje wokół „ucieleśnionych praktyk w świecie”¹⁵.

Praktyki kulturowo-społeczne, doświadczenia, emocje, postawy widziane i opowiedziane „poprzez rzeczy” wydają się pełniejsze, bliższe strumieniowi codzienności. W relacji do rzeczy i poprzez nie kształtują się ludzkie wspomnienia, dopełniają deklarowane tożsamości. W tym sensie narracje „wokół rzeczy” stanowią jedną z istotnych strategii wytwarzania i osvajania określonych rzeczywistości. O tym właśnie opowiadają teksty Studentek i Studentów wrocławskiej etnologii i antropologii kulturowej zgromadzone w niniejszym tomie „Tematów z Szewskiej”. Wszystkie opublikowane na jego łamach teksty powstały w ramach przedmiotu Komunikowanie Wiedzy Antropologicznej, który prowadzę w Katedrze Etnologii i Antropologii Kulturowej UW. Celem tych zajęć jest poszukiwanie przez Studentki i Studentów nowych form wyrazu, sięganie po różne gatunki tekstu naukowego, a przede wszystkim poszerzanie jego granic o elementy z zakresu *creative non-fiction writing*. Zamieszczone tu artykuły stanowią rezultat realizowanych przez ich Autorki i Autorów projektów z zakresu antropologii rzeczy, których osią były przeprowadzane przez nich rozmowy wokół przedmiotów widzianych jako nośniki rozmaitych opowieści, wehikuły wspomnień, swoiste generatory narracji o wydarzeniach, procesach i doświadczeniach, które miały miejsce za sprawą rzeczy.

¹⁴» I. Kopytoff, *Kulturowa biografia rzeczy – utowarowienie jako proces*, tłum. E. Klekot, [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003, s. 249-274.

¹⁵» F. Schütze, *Presja i wina. Doświadczenia młodego żołnierza niemieckiego w czasie drugiej wojny światowej i ich implikacje biograficzne*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski, (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 325-339.

Tom otwiera artykuł Igora Bryniarskiego zatytułowany *De-antropocentryzacja antropologii – wstęp do biografii rzeczy*, którego głównym bohaterem jest aparat fotograficzny Voigtländer Bessa należący do rodziny Autora od lat 30. XX wieku. Biografia tego przedmiotu osadzona została w antropologicznej refleksji na temat ontologicznych i epistemologicznych konsekwencji reorientacji nauk humanistycznych na sferę rzeczy ze szczególnym uwzględnieniem unieważnienia przez ów zwrot zakorzenionego w filozofii Zachodu dualizmu: ciało/dusza. Rozważania teoretyczne wpisujące się w dyskusję na temat miejsca i roli przedmiotów w praktykach badawczych współczesnej antropologii kulturowej podejmuje także Joanna Staszewska w artykule pt.: *Ludzkie historie poprzez przedmioty – refleksje na temat antropologii rzeczy*. Osią tego tekstu jest dialog Autorki z jej przyjacielem na temat przedmiotów, które biorą swój początek w różnych momentach jego życia. Narracja tekstu krążąca wokół szczyryka, tyżki do butów, zegarka, portfela ojca, kajetu stanowi próbę pokazania, w jaki sposób rzeczy mediują pomiędzy tym, co materialne i społeczne, kształtując tożsamość ich właściciela i użytkownika.

Z kolei artykuł Tomasza Raczkowskiego pt.: *Książeczki z wroną. Historia rodzinna na bazie opowieści o dokumentach*, jak i *Czas zaklęty w pudełkach* autorstwa Małgorzaty Ryciak opowiadają o przedmiotach związanych z życiem rodzinnym. Pierwszy z nich pokazuje swoistą sprawczość dokumentów pochodzących z czasów II wojny światowej, które niegdyś odgrywały istotną rolę w kontekście społecznym i politycznym a dzisiaj stanowią symboliczny element scalający narrację rodzinną. Drugi tekst koncentruje się natomiast na mocnych więziach rodzinnych, które zostały ukazane na kanwie historii dwóch pudełek, w których bohaterka narracji przechowuje od lat pamiątki związane z różnymi wydarzeniami z życia swoich dzieci, nadając im symboliczną wartość.

Temat biografii przedmiotu kreowanej przez ludzi podejmuje Anna Pałasz w tekście zatytułowanym *„Żukieta-Rakieta” – opowieść o zuku mikrobusie*, którego narracja koncentruje się na historii pojawienia się tytułowego mikrobusa w życiu jego aktualnego właściciela, a także na przygodach pojazdu i anegdotach z nimi związanych, które składają się na jego barwną biografię. Wątek przywiązania człowieka do maszyny pojawia się także w zamykających tom rozważaniach Karoliny Marcinkowskiej pt.: *Antropologia rzeczy – biograficzna narracja wokół przedmiotu*, które autorka osadza w założeniach antropologii zwróconej ku materialności oraz w biograficznych badaniach narracyjnych, które pozwalają na wydobyć z cienia ludzkich historii spletających się z trajektoriami życia przedmiotów.

* * *

Każdy z tych tekstów wydobywa inny aspekt ontologii rzeczy, wskazując na rozmaite sposoby oraz możliwości ich relacyjnego oddziaływania na życie ludzkie. Stanowią one głos młodych Antropolożek i Antropologów w dyskusji na temat możliwości i ograniczeń praktykowania antropologii zwróconej ku rzeczom i materialności. Każdy z tych głosów zasługuje na uwagę nie tylko ze względu na zawarte w nim rozważania teoretyczne; w każdym z tych tekstów zamyka się biografia wyrazistych przedmiotów wplątana w koleje życia konkretnych ludzi.

Literatura

- Archer M., *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, tłum. A. Dziuban, Kraków: Zakład wydawniczy NOMOS, 2013.
- Bakke M., *Nieantropocentryczna tożsamość?*, [w:] A. Gwóźdź, A. Ćwikiel (red.), *Media – ciało – pamięć. O współczesnych tożsamościach kulturowych*, Warszawa: Instytut Adama Mickiewicza, s. 45-57.
- Barad K., *Posthumanistyczna performatywność: ku zrozumieniu, jak materia zaczyna mieć znaczenie*, tłum. J. Bednarek, [w:] A. Gajewska (red.), *Teorie wywrotowe. Antologia przekładów*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 323-362.
- Barański J., *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
- Brach-Czaina J., *Błony umysłu*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2003.
- Braidotti R., *Po człowieku*, tłum. J. Bednarek, A. Kowalczyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2014.
- Domańska E., *Humanistyka nie-antropocentryczna a studia nad rzeczami*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3, s. 9-21.
- Gajewska G., *O władzy ludzi nad zwierzętami w kulturze zachodniej – perspektywa posthumanistyczna*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2015, nr 11, s. 213-234.
- Henare A., Hoolbrad M., Wastell S., (red.), *Thinking Through Things: theorizing artefacts ethnographically*, New York: Routledge, 2007.
- Kopytoff I., *Kulturowa biografia rzeczy – utowarowienie jako proces*, tłum. E. Klekot, [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003, s. 249-274.
- Kowalewski J., Piasek W., Śliwa M., (red.), *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2008.
- Krajewski M., *Są w życiu rzeczy. Szkice z socjologii przedmiotów*, Warszawa: Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana, 2013.
- Latour B., *Polityka natury: nauki wkraczają do demokracji*, tłum. A. Czarnacka, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2009.
- Latour B., *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. A. Derra, K. Arbizewski, Kraków: Universitas, 2010.
- Latour B., *When Things Strike Back: A Possible Contribution of 'Science Studies' to the Social Studies*, „The British Journal of Sociology” 2000, nr 1, s. 107-123.
- Oleksy P., Sikora M., (red.), *Wileńszczyzna. Przedmioty – opowieści – refleksje*, Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2012.
- Rybus A., Kornobis M.W., (red.), *Ludzie w świecie przedmiotów. Przedmioty w świecie ludzi. Antropologia wobec rzeczy*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.

Schütze F., *Presja i wina. Doświadczenia młodego żołnierza niemieckiego w czasie drugiej wojny światowej i ich implikacje biograficzne*, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990, s. 325-339.